

Mr. sc. Nihad KLINČEVIĆ

nklincevic@yahoo.com

STARI NIŠANI KAO AUTENTIČAN OBLIK SEPULKRALNE UMJETNOSTI U BOSNI I HERCEGOVINI

Apstrakt: Predmet ovog rada su nišani u Bosni i Hercegovini kao autentičan oblik domaće memorijalne umjetnosti i arhitekture. U radu se govori o nišanima, o njihovim podjelama u skladu sa vrstom, oblikom, periodima njihovog nastanka. Na istom mjestu daje se pregled klesarskih dekoracija koje srećemo na nišanima. Rad je nastao kao rezultat višegodišnjeg teorijskog i terenskog istraživanja na prostoru Bosne i Hercegovine.

Ključne riječi: nišan, kulturno naslijeđe, historijsko naslijeđe, Bosna i Hercegovina.

OLD TOMBSTONES AS AN AUTHENTIC FORM OF SEPULCRAL ART IN BOSNIA AND HERZEGOVINA

Abstract: The subject of this paper is Muslim tombstones in Bosnia and Herzegovina as an authentic form of domestic memorial art and architecture. The paper discusses tombstones, their divisions according to type, shape, and periods of their creation. At the same place, an overview of the stone carving decorations found on nišan tombstones is given. The paper was created as a result of several years of theoretical and field research in the area of Bosnia and Herzegovina.

Keywords: nisan, cultural heritage, historical heritage, Bosnia and Herzegovina.

UVOD

Pojava nišana u Bosni i Hercegovini, usko se veže za dolazak islama na ove prostore. Historijske prilike iz sredine 15. stoljeća uzrokovale su dodir osmanske orijentalne, i srednjovjekovne bosanske kulture, gdje u vidljivom

kulturnom preplitanju dolazi do pojave prvih oblika domaćih nišana. U tom susretu Istoka i Zapada srednjovjekovna tradicija klesanja nadgrobnih spomenika prenijela se na prve nišane, zbog čega nam sačuvani primjerci iz tog vremena jasno pokazuju da oni svojim izgledom i ukrasima liče na stećke. Iz tog perioda na nišanima se počinju izrađivati razne klesarske dekoracije gdje dominantno mjesto zauzimaju gotovo isti prikazi koje vidimo na stećcima. U kasnijem periodu dolazi do izjednačavanja standarda sa ostatkom osmanskog prostora kada se i kod nas uvodi pravilo da se nišani izrađuju u skladu sa društvenim statusom preminule osobe. Za tu priliku uvoze se izrađeni primjerci nišana koji su trebali poslužiti kao primjer lokalnim majstorima. U tom sistemu društveni status prikazivao se na vrhu nišana, odnosno na turbanu ili na kapi, dok se na tijelu nišana kod nas i dalje zadržala stara tradicija prikazivanja raznih predmeta, koji su dodatno asocirali na društveni status. Zbog ove kulturološke specifičnosti na našim prostorima dolazi do pojave autentične vrste bosanskog nišana koju ne možemo sresti na ostalim prostorima nekadašnjeg Osmanskog Carstva. U ovom primjeru jasno vidimo nastavak srednjovjekovne klesarske tradicije u izradi i ukrašavanju nadgrobnih obilježja na našem prostoru. Kroz minula stoljeća javlja se još jedan fenomen koji se odnosi na naše nišane, a to je upotreba nekoliko pisama i jezika. Sve to jasno ukazuje na kontinuitet pismenosti na našim prostorima čemu treba posvetiti dodatnu pažnju.

Zbog svoje raznovrsnosti stari nišani predstavljaju široko polje za istraživanje i razumijevanje naše prošlosti, gdje sa velikom sigurnošću možemo vidjeti kakva je bila društvena struktura i nivo obrazovanja u nekom naseljenom mjestu, ali i historijske prilike u određenom vremenskom periodu. Susret sa starim nišanima predstavlja naš susret sa našim precima i sa našom tradicijom, što nam daje na uvid jednu zanimljivu i bogatu prošlost koju nismo mogli pronaći u nekim drugim izvorima. Upravo se u ovome nalazi glavni zadatak ovog rada koji ima za cilj predstavljanje i približavanje ove oblasti našim stručnim krugovima, i kulturnoj javnosti cijele Bosne i Hercegovine.

NIŠANI IZ RANE FAZE

Ovu vrstu domaćih nišana odlikuje jednostavnost izrade uz vidljivu primjesu srednjovjekovne klesarske tradicije koju u istom obliku pronalazimo i na stećcima. U našoj široj javnosti malo je poznat podatak da su se naši prvi nišani izrađivali po uzoru na stećke, zbog čega i imaju veliku sličnost i povezanost sa srednjovjekovnim stećcima. Na prostoru Bosne i Hercegovine

način izrade nišana imao je nekoliko faza. U ovom dijelu teksta obradićemo jedan specifičan oblik naše sepulkralne umjetnosti, i jednu autohtonu vrstu bosanskih nišana koji se javljaju u ranoj fazi izrade. *“Sačuvani primjerci ranih nišana danas nam jasno pokazuju svojim dimenzijama i izgledom da oni uveliko oponašaju uspravljene stečke. Prepoznatljiv stećkoliki izgled prvih nišana jasan je pokazatelj da su oni djelo lokalnih majstora, i da su na sebe preuzeli mnoge srednjovjekovne klesarske ukrase koje srećemo na stećcima. Ovakav trend izrade nišana na prostoru Bosne i Hercegovine počeo je u 15. stoljeću i praktikovao se do sredine 17. stoljeća. Ovu vrstu nišana odlikuje jednostavnost u izradi, sa uočljivim snažnim primjesama domaće srednjovjekovne klesarske tradicije. Zbog ovog pronalazimo i veliku sličnost nišana iz rane faze sa srednjovjekovnim stećcima. Bitno je napomenuti da u Bosni uticaj srednjovjekovne kulture nije prestao sa dolaskom Osmanlija na ove prostore. On se u raznim oblicima još dugo vremena zadržao na našim prostorima. Ponekad se način izrade i ukrašavanja nišana iz rane faze kosi sa islamskom tradicijom, jer se na njima mogu vidjeti mnogi srednjovjekovni ukrasi kao na stećcima.”*¹ Nišane iz rane faze izrađivali su domaći majstori koji su kroz više stoljeća izrađivali stečke. Koristeći uobičajene obrasce oni su klesali rane nišane i na njih su stavljali iste ukrase kao na stečke, zbog čega se na nišanima iz ovog perioda mogu vidjeti mnogi srednjovjekovni ukrasi među kojima su i prikazi živih bića. To je zapazio Muhamed Hadžijahić, koji o tome kaže: *„Na stotine mjesta najstarija muslimanska groblja situirana su uz srednjovjekovne nekropole. Na najstarijim nišanima neki simboli preuzeti su sa stećaka (ljudske figure, razne životinje kao što su soko, lovački pas, jelen, konj, vuk, zmija, mač, koplje, štit, luk i strijela, sunce, polumjesec, polukugle, zastavice, ruka, arkada, kukasti križ, i sl.”*²

¹ Nihad Klinčević, *“Nišani u Bosni i Hercegovini, tihi svjedoci naše prošlosti”*, *Takvim za 2024. godinu*, Rijaset Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini, Sarajevo 2023., str. 170.

² Muhamed Hadžijahić, *“Sinkretički elementi u islamu u Bosni i Hercegovini”*, *Prilozi za orijentalnu filologiju*, 28-29, Sarajevo 1978/79., str. 325.

Slika 1. i 2. Stećak i nišan iz rane faze sa ukrasima u obliku spirale. Foto: Nihad Klinčević.³

O nišanima iz rane faze, Seid Traljić je rekao sljedeće. „*Karakteristična je osobina ovih nišana što imaju neobično velike dimenzije, tako da neki po veličini dostižu osrednje patarenske stećke. Za to je posve opravdana konstatacija, da se muslimanski nišani prvih nekoliko decenija po padu bosanskog kraljevstva razlikuju od stećaka samo u tome da su duži, a tanji od stećaka i stoje uspravno, a ne horizontalno kao stećci.*“⁴ Osim što po svom izgledu veoma liče na stećke rane nišane često srećemo uz nekropole stećaka. Vladislav Skarić o tome kaže: „*Šehitski (muslimanski) grobni spomenici se često nalaze u neposrednoj blizini srednjovjekovnih mramorja. I ovo se može uzeti kao dokaz, da su šehitska groblja nastavak srednjovjekovnih. Promijenivši vjeru bosanska vlastela je morala mijenjati i način sahranjivanja i formu grobnih spomenika. Ali svijest da članovi jedne porodice, bez obzira na vjeru, moraju biti sahranjeni na istom groblju, nije se ugasila. Ta je svijest bila toliko jaka, da su muslimani čuvali grobove svojih hrišćanskih predaka sve do najnovijih vremena. To je eto razlog, što se srednjovjekovna mramorja i šehitska groblja nalaze često jedna pored drugih.*“⁵

³ Stećak se nalazi ispred Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine u Sarajevu, a nišan u Petrovićima kod Olova.

⁴ Seid M. Traljić, „Muslimanski nadgrobni spomenici“, *Narodna uzdanica*, VIII, Sarajevo 1940., str. 196 - 197

⁵ Vladislav Skarić, „Stari muslimanski nadgrobni spomenici u Bosni“, *Vreme*, XII, br. 3686, 5. april, Beograd, 1932., str. 6.

Slika 3. Nišan sa prikazom ruke i životinja. Muzej Sarajeva. Foto: Nihad Klinčević.

Slika 4. Nišan sa prikazom ljudske figure. Turovi, Trnovo. Foto: Nihad Klinčević.

Posmatrajući ovakve kombinovane nekropole na terenu primjetno je da tadašnje stanovništvo nakon prihvatanja nove vjere nastavlja ukopavati svoje preminule srodnike na istim mjestima. Tu leži glavni razlog zbog čega se nekropole ranih nišana nalaze u blizini srednjovjekovnih stećaka. O tome je pisao Alija Nametak gdje kaže: „Najstariji su nišani među patarenskim stećcima, jer su 'novi muslimani' htjeli da leže uz svoje očeve i djedove 'dobre Bošnjane'. Takva groblja, gdje se muslimanski bašluci ili nišani nastavljaju na patarenske stećke, dosta su česta u Bosni i Hercegovini.“⁶

⁶ Alija Nametak, *Islamski kulturni spomenici turskog perioda u Bosni i Hercegovini*, Državna štamparija u Sarajevu, Sarajevo, 1939., str. 31.
Bašluk je termin koji se koristi za uzglavni nišan, dok se ajakluk upotrebljava za nišan kod nogu.

Slika 5. Nišan sa prikazom zmije.
Turovi, Trnovo. Foto: Nihad Klinčević.

Slika 6. Nišan sa prikazom ptica.
Alipašina džamija, Sarajevo. Foto: N. Klinčević.

Nišani iz rane faze jasno ukazuju da sa dolaskom osmanske uprave nije iščezao utjecaj srednjovjekovne kulture na našim prostorima, i što je vidljivo on se još dugo vremena zadržao u raznim formama. Jedan od takvih primjera vidimo i u izradi prvih nišana gdje možemo sresti mnoge srednjovjekovne ukrase. Upravo iz tog razloga na nišanima iz rane faze pronalazimo spirale, krugove, rozete, floralne motive, polumjesec, tordiranu vrpcu, prikaze živih bića kao što su prikazi; ljudska figura, konj, ptica, pas, jelen, zmija, itd. U nekim aspektima ovakav način izrade i ukrašavanja nišana iz rane faze nije kompatibilan sa islamskom tradicijom, ali se i pored toga kod nas ovakav način izrade praktikovao dva stoljeća. U ovom podatku možemo primjetiti da je u tom periodu bila izražena fleksibilnost i da je lokalno stanovništvo nastavilo održavati svoju raniju tradiciju. „Sačuvani primjerci iz 15. stoljeća danas nam pokazuju da prvi nišani u Bosni oponašaju uspravljene stećke. Za razliku od srednjovjekovnog bosanskog stećka koji se postavljao kao nadgrobno obilježje u vidu ploče, sanduka i zasvođenog sljemenjaka, prvi bosanski nišani se uzdižu na rubu mezarja i na sebi su dugo vremena zadržali primjese lokalne srednjovjekovne klesarske tradicije. Prvi nišani su prepoznatljivi po tome da su većinom zasvođeni poput stećaka i na njima se vrlo rijetko pojavljuje turban. Osim specifičnog oblika, velikih dimenzija i srednjovjekovnih ukrasa nišane iz rane faze karakteriše i domaće srednjovjekovno pismo bosančica. Preuzimanjem dekorativnog inventara u vidu klesarskih izvedbi koji se prenose na nove bilige i kâmove Dobrih Bošnjana, preuzima se i bosanski jezik kao i

pismo sa stećaka za prvu domaću islamsku epigrafiku. Na sačuvanim nišanima iz ovog perioda pronalazimo natpise na bosančici što predstavlja jedan prelazni oblik između srednjovjekovnih bosanskih stećaka i nišana. Vrijednost i specifičnost bosanskohercegovačke historije i kulture vidljiva je i na primjeru nišana iz rane faze. Širenjem Osmanskog Carstva i dolaskom jednog snažnog uticaja sa istoka to nije neutralisao domaću kulturu i tradiciju. Ona je opstala i vrlo vidljivo nastavila svoje djelovanje gdje je iznjedrila oblik bosanskog nišana koji u sebi objedinjuje sve što je bilo ranije, i koji preuzima sve ono što kasnije dolazi na ove prostore.”⁷

Slika 7. *Nišan iz rane faze sa prikazom lova i natpisom na bosančici. Govedovići, Trnovo. Foto: Nihad Klinčević*

SREDNJOVJEKOVNO PISMO BOSANČICA, KAO PRVA DOMAĆA ISLAMSKA EPIGRAFIKA

Na ranim nišanima islamsku epigrafiku možemo posmatrati kao prirodni nastavak srednjovjekovne pismenosti, i oblik srednjovjekovne epigrafike koju srećemo na stećcima. Prvi natpisi na nišanima ispisivani su srednjovjekovnim

⁷ Nihad Klinčević, “Vrijedno otkriće nišana u Rogatici“, *Preporod*, Broj 4/1206, 15. februar 2021., str.43.

pismom bosančicom, što predstavlja vidljivo kulturno preplitanje i spoj različitih tradicija na našem prostoru. O ovoj zanimljivoj pojavi pisao je Džemal Čelić koji o tome kaže: „Primajući islam Bošnjaci su čini se radikalno odbacili ležeći stećak, zamijenivši ga pod uticajem islama, vertikalno postavljenim nišantašima. No, preko 100 nekropola tzv. *šehitluka* tj. grupacija nišana iz rane faze širenja islama po ovim krajevima, svjedoče nam, negdje manje ili više, o preuzimanju većeg dijela simbolično, dekorativnog inventara na te nove 'bilige', počev od rozete, jabuke ili bodrure, preko raznog oružja i zastavica, do ptica i drugih životinja, ruke ili šake, sve do kompletne ljudske figure (Trnovo). Preuzima se i jezik i pismo stećaka za prvu islamsku epigrafiku, primjerice na nišanima Mahmuda Brankovića, Solomona Oškopice i drugih. Zanimljivo je da se prvi plastično urađeni turban u našim krajevima nalazi na istom nišanu i najduži epigrafski natpis na narodnom jeziku, pisan bosančicom (nišan Hasana i Ahmeta Radilovića u selu Čadovini kod Rogatice).“⁸

Slika 8. Nišan braće Ahmeda i Hasana. Čadovina, Rogatica. Foto: Nihad Klinčević.

Na prostorima koji su ulazili u sastav srednjovjekovne Bosne, bosančica se razvila u posebnu varijantu pisma. To je jasno uočio i Vuk Karadžić koji za bosančicu govori da se potpuno razlikuje od ćirilice koja se upotrebljava u

⁸ Džemal Čelić, „Domaće i orijentalno u materijalnom kulturnom naljeđu bosansko-hercegovačkih Muslimana“, *Prilozi za orijentalnu filologiju*, Orijentalni institut, Sarajevo 1991., str. 347. i 348.

Srbiji, i o tome kaže: *“Rukopis Bosanske bukvice, tako je različan od našeg današnjeg, da ga niko ne bi mogao pročitati dok ne bi najprije učio i mučio se.”*⁹ I engleski arheolog i antropolog Arthur Evans dao je sličan opis bosančice gdje naglašava: *„Pismo je bilo napisano slovima naročite vrste za bosanske muslimane i znatno se razlikuje od obične ćirilice, koju upotrebljavaju pravoslavni Slaveni i tako su sasvim nečitljiva za njih. Jedino trgovci u trgovačkim gradovima radi trgovinskih veza sa Bosnom, mogu čitati ovo pismo. Priznali su mi čak i slavenski profesori da ga ne mogu pročitati.”*¹⁰ Kada čitamo natpise na nišanima iz rane faze ne možemo uočiti nikakvu razliku od natpisa na stećcima. U oba slučaja prisutna je ista morfologija i sintaksa riječi gdje pronalazimo iste riječi kojima počinju i završavaju epitafi. Tu su jasno prepoznatljivi elementi natpisa koje imaju stećci, gdje je tekst spojen u jednu rečenicu bez razdvajanja riječi.

Slika 9. Nišan Hamze Zmailovića. Osovo, Rogatica. Foto: Nihad Klinčević.

Kasni srednji vijek iznjedrio je prve oblike nišana koji su izrađivani po dobro poznatim obrascima srednjovjekovne klesarske tradicije. Osim mnogih dekoracija na njh sa stećaka prelazi prva islamska epigrafika, koja nije pisana

⁹ Više u: Vuk Stefanović Karadžić, *Primjeri srpsko-slavenskog jezika*, Štamparija jermenskog manastira, Beč, 1857.

¹⁰ Sir Arthur Evans, *Ilirska pisma*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1967., str. 81.

stranim pismom i jezikom, već bosanskim jezikom i bosančicom. Prisustvo srednjovjekovnog bosanskog pisma na nišanima iz rane faze zabilježilo je Mehmed Mujezinović koji o tome kaže: „*Na svim nišanima ovih vrsta ima i natpisa, ali su pisani bosančicom.*“¹¹ Upravo iz tog razloga srednjovjekovna bosančica preko nišana iz rane faze ulazi u memorijalnu kulturu Bošnjaka.

Slika 10. Nišan Sulejmana Oškopice. Dumanjići, Rogatica. Foto: Nihad Klinčević.

Ovo je obrađivao Seid Traljić gdje bilježi sljedeće: „*Najstariji natpisi na muslimanskim nišanima u Bosni nalaze se na spomenicima prvih naših konvertita. Oni su, to je interesantno, pisani bosančicom. Po svojoj prilici, rođaci ovih prvih muslimana, ostavši u svojoj staroj patarenskoj vjeri, kopali su ih u svoja porodična groblja i podizali im spomenike po obliku slične prvim muslimanskim nišanima, a natpis im pisali kao i na svojim stećcima.*“¹² Zanimljivo je reći da je bosančica nastala u srednjem vijeku i da se u Bosni i Hercegovini zadržala u upotrebi sve do sredine 20. stoljeća.¹³ U kasnijoj fazi za natpise na nišanima

¹¹ Mehmed Mujezinović, *Islamska epigrafika Bosne i Hercegovine I*, Sarajevo Publishing, Sarajevo, 1998., str. 11.

¹² Seid M. Traljić, *Muslimanski nadgrobni spomenici, Narodna uzdanica*, VIII, Sarajevo 1940., str. 200.

¹³ osančica se još nazivala; bosanica, bukrica i begovica.

koristi se arapsko pismo i latinica, zbog čega upotreba nekoliko pisama i jezika predstavlja još jednu specifičnost naših nišana.

STARI ŠEHIDSKI NIŠANI

Na prostoru Bosne i Hercegovine šehidski nišani su se izrađivali od 15. do 20. stoljeća. Ovaj podatak nam najbolje govori kakva je bila naša prošlost, i kakva su se smjenjivala vremena oko nas. Šehidski nišani izrađivali su se u svim fazama izrade nišana, zbog čega je potrebno da se zasebno obrade. Skoro cijelo vrijeme osmanske vladavine na ove prostore se naslanjala zapadna granica Osmanskog Carstva, što je uzrokovalo mnoge ratne sukobe.

Slika 11. i 12. Stari šehidski nišani sa uklesanom sjekirom, lukom i strijelom.
Foto: Nihad Klinčević.¹⁴

„Nišane ove vrste, i iz ove epohe, možemo pronaći gotovo na cijeloj bosanskoj teritoriji. U narodu se za njih uobičajeno koristi naziv gazijski ili

¹⁴ Nišani se nalaze u Turovima kod Trnova, i na Kovačima u Sarajevu.

šehidski nišan[...]. Kako im i sam naziv glasi, ovi nišani označavaju poginule bosanske ili osmanske pripadnike tadašnjih vojnih formacija. Samo mjesto ili cijeli lokalitet sa ovim nišanima u narodu se naziva šehitlucima. U današnjem vremenu pronalazimo rasprostranjenost ovog toponima na mjestima gdje se nalaze nišani ovog tipa, ali i na lokalitetima gdje ih uopće nema, jer ih je pregazilo vrijeme ili su uklonjeni sa tih lokaliteta.”¹⁵

Slika 13. i 14. *Prikaz nadžaka i vojne zastave na šehidskim nišanima.*
Foto: Nihad Klinčević.¹⁶

Šehidske nišane pronalazimo u raznim formama i sa različitim ukrasima. Na prvom mjestu na tijelu ovih nišana vidljivi su prikazi luka i strijele, sablje, bodeža, koplja (džilita), borbene sjekire (balte), borbenog čekića (nadžaka), vojnih bajraka, enamluka, buzdovana, kubura i pušaka.

Ovakav način ukrašavanja nišana svojstven je za naše podneblje, i u ostalim dijelovima Osmanskog Carstva ne možemo ih naći u ovom obliku. Tu ponovo vidimo uticaj srednjovjekovne tradicije ukrašavanja nadgobnih obilježja koji je u ranoj fazi izrade sa stećaka prešao na nišane, i na njima se zadržao u kasnijim fazama. Ovu oblast istraživao je Šefik Bešliagić koji o tome bilježi: „Što se, pak, samih reljefnih motiva naših nišana tiče, mislim da su oni direktno prenos

¹⁵ Nihad Klinčević, *Nišani u Bosni i Hercegovini*, TDBB, Istanbul 2021., str. 64-65.

¹⁶ Nišani se nalaze u Putovićima kod Zenice, i u Odžaku kod Ustikoline.

sa stećaka.“¹⁷ Ovo se jasno vidi i u narednom primjeru gdje se osim klesarskih elemanta u obliku mačeva, luka i strijele, sjekire, na nišanima iz rane faze moguće je naći ukrase, u obliku tzv. *guta* ili jabuka. Identične ukrase možemo vidjeti i na stećcima. Za ove ukrase na nišanima koristi se jedno specifično objašnjenje. O tome je pisao i Mustafa Sušić gdje kaže: „Šehidski nišani prepoznatljivi su po tome što na sebi imaju isklesane gute, veličine jabuke, koje simboliziraju rane poginulog šehida.“¹⁸

Slika 15. i 16. Prikaz sablje, jabuke (*gute*), na starim šehidskim nišanima. Foto: Nihad Klinčević.¹⁹

Među ostalim detaljima Šefik Bešlagić spominje ove klesarske dekoracije u svom radu, gdje naglašava: “*Krugove nazivamo i plastičnim ispupčenjima, plastičnom dugmadi, ali najčešće polujabukama. Oni su raznih veličina. Ovaj motiv još nije proučen, o njemu je u stručnoj literaturi samo uzgred*

¹⁷ Šefik Bešlagić, *Nišani XV i XVI vijeka u Bosni i Hercegovini*, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1978., str. 17

¹⁸ Mustafa Sušić, “Naš odnos prema nadkaburskim obilježjima”, *Takvim za 2011. godinu*, Rijaset islamske zajednice u BiH, Sarajevo, 2010. godine, str. 174.

¹⁹ Nišani se nalaze u Delijašu kod Trnova, i u haremu Alipašine džamije u Sarajevu.

*ponešto rečeno [...] S.M. Traljić kaže da su to kvрге koje, po narodnom vjerovanju, znače rane što si ih junaci zadobili u ratu i podlegli im.*²⁰ Kada se kao izvor navodi Seid Traljić korisno je na ovom mjestu prenijeti i njegove riječi. „Isto tako se tvrdi, da kvрге na nišanima označavaju broj rana što ih je junak zadobio u boju i podlegao im. Osobito se ova tradicija veže za najstarije nišane.“²¹

Slika 17. i 18. *Prikaz enamluka na starom šehidskom nišanu, i izgled enamluka.*
Foto: Nihad Klinčević.²²

Stari šehidski nišani osim uklesanih ratničkih simbola, gotovo nikada nemaju natpise. Često ih pronalazimo van naseljenih mjesta, zbog čega su obavijeni velom tajne, i često se za njih vežu razne narodne predaje. Značajno je napomenuti da je dizajn današnjih šehidskih nišana preuzet sa nišana iz rane faze. Na ovom projektu je radio profesor sa Akademije likovnih umjetnosti, Salim Obralić, koji je predložio da se za izgled šehidskog nišana uzme oblik

²⁰ Šefik Bešliagić, *Nišani XV i XVI vijeka u Bosni i Hercegovini*, str. 59.

²¹ Seid M. Traljić, „Muslimanski nadgrobni spomenici“, *Narodna uzdanica*, VIII, Sarajevo 1940., str. 202.

²² Nišan se nalazi u blizini Kušlat džamije kod Zvornika. Enamluk je vrsta torbice u kojoj se nosio mushaf na lijevoj strani grudi. Izrađivala se od platna, kože ili srebrenog lima, i bila je dio vojne opreme.

šehidskog nišana i stećka iz 15. stoljeća, jer taj spoj na najbolji način objedinjava bosansku srednjovjekovnu tradiciju i ranu islamsku umjetnost.

FAZA IZRADE NIŠANA NAKON POTPUNE USPOSTAVE OSMANSKE VLASTI

Širenje Osmanskog Carstva na ovim prostorima nije podrazumjevalo trenutnu uspostavu vlasti i potpuno uključivanje teritorije u okvire nove države. Taj proces je trajao duže nego što to izgleda i njega možemo pratiti i na našim nišanima. Rana faza izrade nišana obuhvata period u kojem se zadržala srednjovjekovna praksa izrade nadgrobnih spomenika, zbog čega se nišani iz tog perioda u mnogo čemu razlikuju od nišana u ostatku tadašnjeg Osmanskog Carstva. Ova faza izrade obuhvata razdoblje od sredine 17. do 19. stoljeća, kada se uvode jedinstvena pravila kao u ostatku Osmanskog Carstva. Zbog toga se kod nas počinju izrađivati nišani u skladu sa društvenim položajem preminule osobe, profesijom i spolnom razlikom. Da bi domaći klesari ovladali novim obrascima u Bosnu se iz Skoplja uvoze tzv. *skopski* ili *ušćupliski* nišani, koji će im poslužiti kao primjer.²³ Iz tog razloga mi na našim prostorima imamo sljedeće nišane: ulemanske, derviške, esnafske, vojne, šehidske, činovničke, aginske, pašinske, nišane sa fesom kao i nišane uglednih ljudi. To nam pruža veoma bogat i relevantan izvor za istraživanje jer nam takvi nišani mogu pružiti značajne podatke iz naše bogate prošlosti.

ULEMANSKI NIŠANI

Odmah na početku korisno je naglasiti da postoji više varijanti ulemanskih nišana, o čemu će biti riječi u nastavku teksta. *„Ovo su nišani specifične izrade i obilježavaju mezare vjerske uleme, i obrazovanih ljudi u društvu. Turban ulemaskog nišana izrađivao se u dvije varijante, zbog čega danas imamo podjelu ulemanskih nišana sa mušebek i čatal turbanom. Glavno obilježje mušebek turbana su poprečni prevoji. Ponekad se navedeni prevoji preklapaju u kockaste ili blago zaobljene oblike. Ulemanski nišani sa mušebek turbanom označavaju mezare visoko obrazovanih vjerskih autoriteta, kao što su bosanski hafizi Kur'ana, muftije, muderizi. Specifičnost čatal turbana u odnosu na druge,*

²³ Za vrijeme dominacije Bizantije na tim prostorima Skoplje je bilo poznato pod imenom Skupi. Tokom 1392. godine prelazi u ruke Osmanlija i od tada nosi naziv Uskup (tur. Üsküb).

predstavlja uklesani trouglasti ili polukružni oblik na donjoj strani turbana. Taj oblik simbolizira mihrab i ukazuje na vjerski status osobe čiji je mezar obilježen ovim nišanom.“²⁴ Kao što vidimo postoji druga varijanta ulemanskog nišana koji se znatno razlikuje po svom obliku. „Čatal turban predstavlja drugu varijantu ulemanskog nišana, još ga nazivaju turban na pero. Ulemanski nišan sa čatal turbanom ili turbanom na pero, obično obilježava mezare efendija i učenih ljudi, to jest, ljudi od pera i knjige. Nišane sa ovom vrstom turbana još nazivaju hodžinskim ili ilmijanskim nišanima.“²⁵

Slika 19. i 20. Ulemanski nišani sa mušebek i čatal turbanima. Foto: Nihad Klinčević. ²⁶

DERVIŠKI NIŠANI

Duga tradicija i rasprostranjenost derviških redova u Bosni i Hercegovini, vidljiva je u nazivima mnogih ulica ili toponima koji nam ukazuju na njihovo djelovanje. „U skladu sa tarikatom, odnosno redom, kojem je pripadao mezar derviša obilježavao se određenim nišanom. Derviški nišan svojim dizajnom objedinjuje dostignuti nivo u hijerarhiji i sami red kojem je derviš pripadao. Na njima postoji jasna razlika u rasporedu i položaju prevoja na turbanu ili u dužini

²⁴ Nihad Klinčević, *Nišani u Bosni i Hercegovini, tihi svjedoci naše prošlosti, Takvim za 2024. godinu*, Rijaset Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini, Sarajevo, 2023., str.180.

²⁵ Nihad Klinčević, *Nišani u Bosni i Hercegovini*, str. 73.

²⁶ Nišani se nalaze u haremu Ferhadije i Alipašine džamije u Sarajevu.

mudževeza.²⁷[...] Na poseban način izrađivali su se nišani učenika u odnosu na nišane šejhova (učitelja). Zabilježeno je da su u prošlosti na prostoru Bosne i Hercegovine aktivno djelovali: Nakšibendijski, Kadirijski, Rifajiski, Helvetijski, Šazilijski i Mevlevijski red.”²⁸

Slika. 21. i 22. *Derviški (ahijski), i nišan mevlevijskog reda. Foto: Nihad Klinčević.²⁹*

Slika. 23. i 24. *Nišani kadirijskog i bektašijskog reda. Foto: Nihad Klinčević.³⁰*

²⁷ Mudževéz - izduženi vrh turbana na bosanskom nišanu čest je i gotovo uobičajen detalj, dok je u ostatku Osmanskog Carstva klesanje mudževeza bilo veoma rijetko.

²⁸ Nihad Klinčević, *“Nišani u Bosni i Hercegovini, tihi svjedoci naše prošlosti”*, *Takvim za 2024. godinu*, Rijaset Islamske zajednice u BiH, Sarajevo, 2023., str. 181-182.

²⁹ Ahije, derviši koji su se brinuli o karavan sarajima i hanovima. Zabilježeno je da su se bavili i trgovinom.

AGINSKI NIŠANI

U osmanskom periodu aga kao titula javlja se kao vojni čin i administrativni položaj. „Kao izraz dugo vremena se upotrebljavao za zapovjednike različitih vojnih jedinica. Od 19. stoljeća postaje naziv za školovanu ili viđeniju osobu, koja zauzima važno mjesto u državnoj birokratiji. Aginske nišane vojnih zapovjednike raspoznavamo po tome što su im turbani pri vrhu nešto širi, i imaju po više uzdužnih gužvi.“³¹ O aginskim nišanima pisao je Mehmed Mujezinović gdje kaže: „Aginski nišani postavljani su nad grobovima aga-serdengečdija, odnosno janjičarskih zapovjednika, a raspoznaju se po tome što su im turbani pri vrhu nešto širi, a na oba uzdužna kraja su vodoravno presječeni i imaju po više uzdužnih gužvi.“³²

Slika 25. Aginski nišan. Foto: Nihad Klinčević.³³

³⁰ Nišani se nalaze na lokacijama Veliki park i haremi Careve i Alipašine džamije u Sarajevu.

³¹ Nihad Klinčević, „Nišani u Bosni i Hercegovini, tihi svjedoci naše prošlosti“, *Takvim za 2024. godinu*, Rijaset Islamske zajednice u BiH, str. 183-184.

³² Mehmed Mujezinović, *Islamska epigrafika Bosne i Hercegovine I*, str. 14-15.

³³ Nišan se nalazi u haremu Vekil Harač - Hadžijske džamije u Sarajevu.

PAŠINSKI NIŠANI

Osmansko Carstvo bilo je specifično u mnogim aspektima, a jedan od njih su razne titule. S tim u vezi paša je počasna titula koja se dodjeljivala visokim vojnim ili civilnim službenicima u Osmanskom Carstvu i obavezno se stavljala iza vlastitog imena. *„Postojala su tri stepena ove titule, to jest tri tuga. U tadašnjoj društvenoj ljestvici paše su bile pozicionirane ispod vezira ali iznad begova i aga. Njihovi piramidalni turbani imaju tanke pljosnate prevoje, a ponekad su na na nišanima označeni i tugovi. Tug je pramen od dlake konjskog repa i povezan je sa mongolskom konjičkom tradicijom. Ovo obilježje nosilo se na čelu vojne formacije kojom je rukovodio zapovjednik ovog ranga. Tako je paša od jednog tuga u vojsci imao rang brigadnog generala, dok je u civilnoj strukturi bio sandžakbeg (namjesnik sandžaka). Paša od dva tuga u vojsci je imao čin divizijskog generala, a u civilnoj upravi imao je zvanje beglerbeg (namjesnik pašaluka). Paša od tri tuga bio je u rangu maršala, dok je sultan kao vrhovni komadant nosio četiri tuga.”*³⁴

Slika 26. Izgled tuga.³⁵

³⁴ Nihad Klinčević, *Nišani u Bosni i Hercegovini, tihi svjedoci naše prošlosti, Takvim za 2024. godinu*, Rijaset Islamske zajednice u BiH, Sarajevo 2023., str. 184-185.

³⁵ Iz privatne arhive autora.

O pašinskim nišanima Mensur Malkić zabilježio je sljedeće: „*Aginski nišani dobiše turbane koji su pri vrhu nešto širi, a nišani sa turbanom četverostranim i piramidom presječenom pri vrhu kazaše da tu počiva paša ili vezir.*“³⁶ Mehmed Mujezinović u svom radu za ove nišane ističe: „*Pašinski nišani nalaze se na grobovima paša, vezira i drugih visokih dostojanstvenika, čiji turbani imaju četverostranu, pri vrhu presječenu piramidu. Njihovi turbani imaju tanke pljosnate prevoje, a ponekad su označeni i tugovi.*“³⁷

Slika 27. Izgled pašinskog nišana. Foto: Nihad Klinčević.³⁸

³⁶ Mensur Malkić, *Stećci i nišani, Takvim za 2009. godinu*, Rijaset islamske zajednice u BiH, Sarajevo, 2008., str. 222.

³⁷ Mehmed Mujezinović, *Islamska epigrafika Bosne i Hercegovine I*, str. 14 - 15.

³⁸ Nišan se nalazi u haremu Jeni džamije u Travniku, na mezaru Abdulaha paše Defterlije. Rođen je 1722. godine u Sarajevu, a od 1780. godine preuzima funkciju bosanskog valije. Ostao je upamćen po tome što je na svojoj funkciji bio pravedan, ali i što je odbio naredbu Porte da preda Austriji bosanske teritorije u Bosanskoj krajini. Bilo je predviđeno da se 1785. godine preda Pounje sa 21 gradom. Tom prilikom napisao je sultanu kratak odgovor koji glasi: „I glavu ću svoju dati, al' kamena jednog ne dam.“ Zbog tog čina danas je ta teritorija u sastavu Bosne i Hercegovine.

NIŠANI UGLEDNIH LJUDI

Ovu vrstu nišana vezemo za mezar osoba koja je bila ugledna i poštovana u društvu zbog većih posjeda zemlje ili zbog uspjeha u trgovini. Ovi nišani imaju turbane u gužve sa jednim prevojem preko turbana. Mehmed Mujezinović u svom radu dao je opis ovih nišana. „Nišani trgovaca, posjednika i inače viđenijih ljudi imaju turbane u gužve sa jednim prevojem preko gužvi.”³⁹ O ovim nišanima pisao je Mensur Malkić gdje se također navodi: „Ispod nišana sa turbanom u gužve sa jednim prevojem bijahu ukopani trgovci ili viđeniji ljudi.”⁴⁰

Slika 28. Nišan uglednih ljudi sa turbanom u gužve sa prevojem. Foto: Nihad Klinčević.⁴¹

ESNAFSKI NIŠANI

Prije pojave industrijske proizvodnje zanatlije su vodile glavnu ulogu u izradi svih potrebnih alata i pomagala za domaćinstva i postojeće institucije. U svom radu često su bili veoma kreativni jer su smišljali nove i poboljšavali postojeće izume. Zbog toga su stekli poseban status u društvu, što je podrazumjevalo izradu posebnih nišana. O esnafskim nišanima Mensur Malkić je zabilježio sljedeće: „Nišani zanatlija nalikovaše nišanima trgovaca, ali bijahu

³⁹ Mehmed Mujezinović, *Islamska epigrafika Bosne i Hercegovine I*, str. 14 - 15.

⁴⁰ Mensur Malkić, *Stećci i nišani, Takvim za 2009. godinu*, Rijaset islamske zajednice u BiH, Sarajevo, 2008., str. 222.

⁴¹ Nišan se nalaze u Velikom parku u Sarajevu.

*nešto skromniji, bez prevoja preko turbana.*⁴² Nišani zanatlija (esnafa) liče na nišane uglednih ljudi i razlikuju se po tome što nemaju prevoje na turbanu. O tome je pisao Mehmed Mujezinović gdje kaže: „*Nišani esnafa su po obliku slični predhodnim nišanima ali su čudnijih dimenzija i bez prevoja.*“⁴³

Slika 29. Izgled esnafskog nišana. Foto: Nihad Klinčević.⁴⁴

VOJNI NIŠANI

U Osmanskom Carstvu vojni poziv je označavao poseban društveni status tadašnjih profesionalnih vojnika. „*Sam način izrade vojnih nišana usko se veže za prikaze vojnih kapa ili turbana na vrhu nišana koji su u određenom periodu obilježavali vojni status. Među njima se izdvajaju nišani janičarskih zapovjednika koji označavaju i titule turnadži-baša i serturnadžija. Na ovim nišanima pronalazimo i prikaz čelenke, odnosno prikaza tadašnjeg odlikovanja koje se dobijalo za iskazano junaštvo u borbi. U najkraćem smislu čelenka je preteča današnjih vojnih medalja i izrađivala se od plemenitih metala radi čega se nosila na kapi kao ukras. Osim navedenih odlikovanja za vojne zasluge na nekim vojnim*

⁴² Mensur Malkić, *Stećci i nišani, Takvim za 2009. godinu*, Rijaset islamske zajednice u BiH, Sarajevo, 2008., str. 222.

⁴³ Mehmed Mujezinović, *Islamska epigrafika Bosne i Hercegovine I*, str. 14 - 15.

⁴⁴ Nišan se nalaze u Velikom parku u Sarajevu.

nišanima moguće je vidjeti i oznaku vojnog ranga (miralaja)⁴⁵ koja ima oblik lista.⁴⁶

Slika 30. i 31. Prikazi ranga u obliku lista i čelenke na vojnim nišanima. Foto: Nihad Klinčević.⁴⁷

Slika 32. Nišan sa janičarskim turbanom označava mezar visokog janičarskog zapovjednika. Foto: Nihad Klinčević.⁴⁸

⁴⁵ Miralaj je u rangu današnjeg čina pukovnika.

⁴⁶ Nihad Klinčević, "Nišani u Bosni i Hercegovini, tihi svjedoci naše prošlosti", *Takvim za 2024. godinu*, Rijaset Islamske zajednice u BiH, Sarajevo, 2023., str. 188-189.

⁴⁷ Nišani se nalaze u haremu Alipašine i Vekil Harač - Hadžijske džamije u Sarajevu.

ČINOVNIČKI NIŠANI

Činovnički nišani obilježavaju mezare državnih namjesnika i službenika. „Ova vrsta nišana obilježava zaslužne ljude u državnoj službi, namjesnike i državne službenike. Po svom obliku i načinu izrade u dobroj mjeri se razlikuju od ostalih nišana. Osmansko Carstvo bilo je posebno po mnogo čemu, pa i po svojim titulama i načinima rangiranja. Osim standardnih civilnih ili vojnih titula bile su rasprostranjene i počasna titule koje su se dodjeljivale istaknutim vojnim ili civilnim službenicima.“⁴⁹ U činovničke nišane ubrajamo i nišani pisara koje prepoznajemo po isklesanom prikazu *divita* na tijelu nišana. *Divit* je pribor za pisanje koji se zbog svog oblika mogao nositi za pojasom. Bio je neizostavna oprema pisara i kaligrafa. Sastoji se pernice i posude sa tintom. U duguljasti dio stavljale su se drvene pisaljke (*kalemi*), dok se u tintarnicu stavljao natopljeni smotak od svile, što je spriječavalo razljevanje tečnosti. U ranijim vremenima prije nego što je uvedena štampa, pisari su bili veoma obrazovane osobe, i poznavali su strane jezike. U svom poslu bavili su se izradom službenih dokumenata, evidencija i prepisivanjem knjiga.

Slika 33. i 34. Činovnički nišani, i nišan pisara sa uklesanim divitom. Foto: Nihad Klinčević.⁵⁰

⁴⁸ Nišan se nalazi u Velikom parku u Sarajevu.

⁴⁹ Nihad Klinčević, *Nišani u Bosni i Hercegovini*, str. 90.

⁵⁰ Nišani se nalaze u haremu Careve džamije u Sarajevu, i u Žepi.

Slika 35. Izgled divita. Foto: Nihad Klinčević.

NIŠANI SA FESOM

Osmansko Carstvo u svojoj završnoj fazi zapada u mnoge poteškoće u funkcionisanju. Zbog toga se provodi niz reformi kako bi se prevazišli nagomilani problemi. Radi se o tzv. *tanzimatskim* reformama sultana Mahmuta II, gdje se između ostalog ukida nošenje turbana, i u upotrebu se uvodi fes. Vidljivo je da su se ove reforme provodile i na našem prostoru jer na nišanima iz tog perioda pronalazimo fesove sa kićankama. Novi oblik nišana zamjenjuje aginske nišane, a kasnije postaje obilježje muških nišana. U ovom periodu pojavljuju se tri vrste fesa koji se nazivaju; *Mahmudi*, *Azizi* i *Hamidi* fes. Mehmed Mujezinović obrađivao je i ovu oblast gdje između ostalog kaže: „Nišani sa fesom javljaju se od 1832. godine, kada su se u Bosni počele provoditi vojne reforme, pa otada na spomenicima vojnih zapovjednika susrećemo fesove sa širokim kićankama. Ovaj oblik nišana upravo smjenjuje do sada poznate aginske nišane, dok se ostale forme i nadalje zadržavaju.“⁵¹

Slika 36. Izgled nišana sa fesom. Foto: Nihad Klinčević.⁵²

⁵¹ Mehmed Mujezinović, *Islamska epigrafika Bosne i Hercegovine I*, str. 14 - 15.

⁵² Nišan se nalazi u haremu Careve džamije u Sarajevu.

ŽENSKI NIŠANI

Ženski nišani su izrađivali su se u nekoliko oblika kada se na vrhu ženskih nišana klesala ženska kapa, ili u jednostavnijem obliku kada je vrh zasvođen u dvije vode. O ovome Mensur Malkić u svom radu kaže: „Ženskim nišanima označiše se nišani u obliku stele sa završnim dijelom zaobljenim ili u obliku krova na dvije vode, ili pak oni sa bogato ukrašenom kapom.“⁵³ Ženskog nišana dotakao se Mustafa Sušić gdje ističe: „Ženski nišani izrađivani su u formi koji asocira na žensku kapu koja se nosila u prošlim stoljećima. To je ženski fes sličan muškom u njegovoj obrnutoj formi, koji je u svom gornjem dijelu bio proširen, a u donjem sužen. I ovaj ženski oblik gornjeg dijela nišana bio je dominantan u odnosu na svoj postament, kako bi se isključila svaka asocijacija na živi lik. Ovu vrstu ženskih nišana u narodu su nazivali djevojački nišani iako su se pojavljivali kao ženski nišani općenito.“⁵⁴

Slika 37. i 38. Izgled ženskih nišana. Foto: Nihad Klinčević.⁵⁵

⁵³ Mensur Malkić, „Stećci i nišani“, *Takvim za 2009. godinu*, Rijaset islamske zajednice u BiH, Sarajevo, 2008., str. 222.

⁵⁴ Mustafa Sušić, *Naš odnos prema nadkaburskim obilježjima*, *Takvim za 2011. godinu*, Rijaset islamske zajednice u BiH, Sarajevo, 2010., str. 176.

⁵⁵ Nišani se nalaze na Kovačima i u haremu Vekil Harač - Hadžijske džamije u Sarajevu.

ZAKLJUČAK

Bogatstvo i specifičnost bosanskohercegovačke kulture i historije najbolje vidimo u mnoštvu kulturno-historijskih ostataka koje srećemo na mnogim mjestima. U tu našu kulturnu specifičnost spadaju i naši stari nišani. Nekoliko faza izrade kao i njihova raznolikost pružaju nam uvid u prošlost koja se na drugom mjestu ne može sresti u tom obliku. Nišani su svjedoci jednog prošlog vremena i nude nam jednu univerzalnu priču o našim precima, i o mnogim historijskim periodima i događajima. Na izradu nišana snažno je uticala domaća klesarska tradicija, koja seže do srednjeg vijeka, i koja ja formirala autohtone oblike naših nišana. To su posebne klesarske izvedbe koje imaju svoju prepoznatljivu umjetničku vrijednost, što je između ostalih uočio Petar Knoll koji je o tome zabilježio sljedeće: *„Nadgrobna je umjetnost bosanskih muslimana uopće umjetnička grana od neobične ljepote i važnosti, iako je ona gotovo nezapažena. Njezini dotjerani obici, njena savršena tehnika i skoro nedokučiva fantazija ukrasa odaje prastaru tradiciju umjetnosti. Mi joj se ne možemo doista načuditi, pogotovo kada znamo da je ona samo rad priprostih bosanskih klesara.“*⁵⁶

Iskreno se nadam da ću sa ovim radom skrenuti pažnju na značaj starih nišana kao spomenika nacionalne kulture, na njihovu univerzalnost i specifičnosti koje se vežu isključivo za naše podneblje. Na značaj očuvanja naših spomenika ukazivali su autori prije više od pola stoljeća, a što je i danas veoma aktuelno i ima jednako snažnu poruku. *„Ali mi današnji nismo u stanju da pravilno ocijenimo dokumentarnu snagu naših kulturnih spomenika! Pored njih prolazimo bez osvrta, bez razmišljanja! I naši očevi i mi koji smo na na višem nivou prosvjećenosti, ne pridajući značaj koji im pripada, dozvolili smo da se nepokretni spomenici u velikom broju poruše, a pokretni da pobjegnu preko naših granica[...]. Kad bi zbog našeg nehaja i nemara, zbog naše slabe društvene i islamske svijesti, slučajno između nas nestalo i tih ostataka spomenika naše kulture, tek tada bi se takvi ljudi osvjedočili: da je izgubljen i posljednji dokaz naše autohtonosti! Izgubili bi se dokazi da smo odvajkada tu, da imamo pravo na svoj opstanak! Teško kajanje i samoprijekor bi nas osvjestio: da je čuvanje kulturnih spomenika farz isto kao što je farz salat, hadž i zekjat!“*⁵⁷ Upravo iz ovog razloga moramo biti svjesni toga da je bilo koji izgubljeni kulturno-

⁵⁶ Petar Knoll, *O muslimanskoj umjetnosti u Bosni*, Književnik II, Hrvatski književni mjesečnik, Zagreb 1929., str. 443-456.

⁵⁷ Grupa autora, "Farz čuvanja kulturnih spomenika", *Takvim za 1965. godinu*, Izvršni odbor udruženja Ilimije u SRBiH, Sarajevo 1964., str. 141-142.

historijski spomenik zauvijek izgubljena i nenadoknativa kategorija. Ovaj sintetski rad objedinjuje do sada nepublikovane detalje o domaćim nišanima, i kao takav predstavlja cjelinu koju rijetko možemo sresti u ovom obliku. Iskreno se nadam se da ću sa ovim tekstom pomoći u rasvjetljavanju manje poznatih činjenica o našim nišanima, ali i da ću dati svoj skroman doprinos našem boljem razumijevanja ove oblasti, i našeg zrelijeg odnosa prema našoj bogatoj prošlosti.

SUMMARY

The richness and specificity of Bosnia and Herzegovina's culture and history are best seen in the multitude of cultural and historical remains that we encounter in many places. Our old nisan tombstones are also part of this cultural specificity. Several phases of production and their diversity provide us with an insight into the past that cannot be found in this form anywhere else. Nisan tombstones are witnesses to a bygone era and offer us a universal story about our ancestors, and about many historical periods and events. The making of nisan tombstones was strongly influenced by the local stonemasonry tradition, which dates back to the Middle Ages, and which formed the indigenous forms of our nisan tombstones. These are special stonemasonry works that have their own recognizable artistic value, as noted by Petar Knoll, among others, who noted the following about it: "The tombstone art of Bosnian Muslims is generally an artistic branch of unusual beauty and importance, although it is almost unnoticed. Its refined forms, its perfect technique and the almost unfathomable fantasy of decoration reveal an ancient tradition of art. We cannot really be surprised by it, especially when we know that it is only the work of simple Bosnian stonemasons."

I sincerely hope that with this work I will draw attention to the importance of old niches as monuments of national culture, to their universality and specificities that are linked exclusively to our climate. The importance of preserving our monuments was pointed out by authors more than half a century ago, which is still very relevant today and has an equally strong message. "But we today are unable to properly evaluate the documentary power of our cultural monuments! We pass by them without looking back, without thinking! Both our fathers and we who are on a higher level of enlightenment, not giving the importance that belongs to them, allowed immovable monuments to be destroyed in large numbers, and movable ones to

escape across our borders [...]. If, due to our carelessness and carelessness, due to our weak social and Islamic consciousness, those remains of the monuments of our culture should accidentally disappear among us, only then would such people be convinced: that the last proof of our autochthonousness has been lost! The evidence that we have always been there, that we have the right to our survival, would be lost! Severe remorse and self-reproach would make us aware: that the preservation of cultural monuments is fard just like fard salat, hajj and zakat!" It is precisely for this reason that we must be aware that any lost cultural and historical monument is a forever lost and irreplaceable category. This synthetic work brings together previously unpublished details about domestic sights, and as such represents a whole that we can rarely meet in this form. I sincerely hope that with this text I will help shed light on lesser-known facts about our sights, but also that I will make my modest contribution to our better understanding of this area, and our more mature attitude towards our rich past.

LITERATURA

Knjige:

- Bešlagić Šefik, *Nišani XV i XVI vijeka u Bosni i Hercegovini*, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1978;
- Evans Arthur, *Ilirska pisma*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1967;
- Karadžić Stefanović Vuk, *Primjeri srpsko-slavenskog jezika*, Štamparija jermenskog manastira, Beč, 1857;
- Klinčević Nihad, *Nišani u Bosni i Hercegovini*, TDBB, Istanbul, 2021;
- Mujezinović Mehmed, *Islamska epigrafika Bosne i Hercegovine I*, Sarajevo Publishing, Sarajevo, 1998;
- Nametak Alija, *Islamski kulturni spomenici turskog perioda u Bosni i Hercegovini*, Državna štamparija u Sarajevu, Sarajevo, 1939.

Članci:

- Čelić Džemal, "Domaće i orijentalno u materijalnom kulturnom naljeđu bosansko-hercegovačkih Muslimana", *Prilozi za orijentalnu filologiju*, Orijentalni institut, Sarajevo, 1991;
- Grupa autora, "Farz čuvanja kulturnih spomenika", *Takvim za 1965. godinu*, Izvršni odbor udruženja Ilimije u SRBiH, Sarajevo, 1964;

- Hadžijahić Muhamed, *"Sinkretički elementi u islamu u Bosni i Hercegovini"*, *Prilozi za orijentalnu filologiju*, 28-29, Sarajevo, 1978/79;
- Klinčević Nihad, *"Nišani u Bosni i Hercegovini, tihi svjedoci naše prošlosti"*, *Takvim za 2024. godinu*, Rijaset islamske zajednice u BiH, Sarajevo, 2023;
- Klinčević Nihad, *"Vrijedno otkriće nišana u Rogatici"*, *Preporod*, Broj 4/1206, 15. februar 2021;
- Knoll, Petar *"O muslimanskoj umjestnosti u Bosni"*, *Književnik II, Hrvatski književni mjesečnik*, Zagreb, 1929;
- Malkić Mensur, *"Stećci i nišani"*, *Takvim za 2009. godinu*, Rijaset islamske zajednice u BiH, Sarajevo, 2008;
- Skarić Vladislav, *"Stari muslimanski nadgrobni spomenici u Bosni"*, *Vreme*, XII, br. 3686, 5. april, Beograd, 1932;
- Sušić Mustafa, *"Naš odnos prema nadkaburskim obilježjima"*, *Takvim za 2011. godinu*, Rijaset islamske zajednice u BiH, Sarajevo, 2010;
- Traljić M. Seid, *"Muslimanski nadgrobni spomenici"*, *Narodna uzdanica*, VIII, Sarajevo, 1940.